

Анкашов Ы.Б.

КИЧИ НАРЫН ДАРЫЯСЫНЫН АЛАБЫНА ЖАЛПЫ ФИЗИКАЛЫК-ГЕОГРАФИЯЛЫК МҮНӨЗДӨМӨ

Анкашов Ы.Б.

ОБЩАЯ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА БАССЕЙНА РЕКИ МАЛЫЙ НАРЫН

Y.B. Ankashov

GENERAL PHYSIOGRAPHIC CHARACTERISTIC RIVER BASIN SMALL NARYN

УДК: 91:551,4

Макалада аймагы илимий жактан жакшы изилденбеген Кичи Нарын дарыясынын алабынын орографиясы менен рельефине, климатына, топурак менен өсүмдүк кыртышына жана жаныбарлар дүйнөсүнө жалпы мүнөздөмө берилген.

Негизги сөздөр: дарыянын алабы, бийик жана орто бийик тоо, өрөөн, зона.

В данной статье дается общая характеристика на орографии и рельеф, климата, почву, растительного покрова и животного мира бассейна реки Малого Нарына, который является одним из хорошо не исследуемых территорий Кыргызстана.

Ключевые слова: бассейн реки, высокогорье и среднегорье, долина, зона.

In this article the general characteristic on orography and a relief, climate, the soil, a vegetable cover and fauna of a river basin of Small Naryn which is one of well not studied Kyrgyzstan's territories is given.

Key words: river basin, highlands and middle mountains, valley, zone.

Кичи Нарын дарыясы Кыргызстандын эң ири жана суусу мол дарыясы болуп эсептелген Нарын дарыясынын негизги курамынын бири болуп саналат. Алабы Ички Теңир-Тоонун түндүк-чыгышынан орун алган Кичи Нарын дарыясынын узундугу 144км, ал эми алабынын аянты 3870км² түзүп, дарыянын алабын түндүк жана түндүк-чыгышынан, батыштан-чыгышты карай дого сымал түрүндө созулуп жаткан Тескей Ала-Тоосунун борбордук жана батыш бөлүгү, чыгышынан Тескей Ала-Тоосу менен Жетим кырка тоосун бириктирген Жетим-Бел кырка тоосу (аймагы саздактуу келген Ара-Бел бийик тоо сырт өрөөнүн Кичи Нарындан бөлүп турат), түштүк жана түштүк-чыгышынан Жетим жана Жетим-Бел кырка тоолору, батышынан Капкаташ жана Нура кырка тоолору менен курчалган борбордук бөлүгүндө Кара-Саз, Балгарт жана Арчалы-Жыланач өрөөндөрү бар бийик тоолу аймак. А.э. Кичи Нарын дарыясынын төмөнкү агымы кууш Кичи Нарын капчыгайы аркылуу агып өтүп Орто Нарын өрөөнүнө чыгат.

Кичи Нарын дарыясы Кара-Каман жана Балгарт сууларынын кошулушунан башталат. А.э. Балгарт суусу Тескей Ала-Тоо, Жетим-Бел жана Сөөк кырка тоолорундагы мөңгүлөрдүн этегинен жана бул кырка тоолордун аралыгында жайгашкан Ара-Бел көлдөрүнүн тобуна кирген Буркан көлүнөн башталып

Буркан деген аталышка ээ болуп батышты көздөй агат. Кичи Нарын дарыясынын бул жогорку агымы өзүнүн суусунун мол эместүүлүгү жана агымынын ылдамдыгынын кыйла жай болушу менен айырмаланып нугунун туурасы 10-15м жана терендиги 1м чейинки көрсөткүчтү түзсө, барган сайын дарыянын нугу кеңейип 15-20м чейин жетип, терендиги жогорулап салааларга бөлүнүп агат.

Кичи Нарын дарыясынын жылдык орточо чыгымы дарыянын чатында 43,0м³/сек., эң көп чыгымы июль айында (205м³/сек.), а.э. эң аз чыгымы февраль айында (4,33м³/сек.) байкалат. Негизинен Кичи Нарын дарыясы мөңгү, кар жана булак сууларынан куралат. Кичи Нарын дарыясынын алабынын өрөөндү аймактарын Нарын менен Тоң району жайкы жайыт катары колдонушат [2].

Орографиясы жана рельефи: Кичи Нарын дарыясынын алабындагы рельефтин эң негизги бөлүктөрү болуп кеңдик багытында жайгашкан Тескей Ала-Тоо, Жетим, Жетим-Бел, Капкаташ, Нура кырка тоолору, Кичи Нарын капчыгайы, Кара-Саз жана Балгарт өрөөндөрү, о.э. бийик тоо сырт өрөөндөрү эсептелинет.

Кичи Нарын дарыясынын алабынын орографиялык түзүлүшү менен рельефи өтө татаал жана ар түрдүү. Бул аймак негизинен *тоолу* жана *тоо этегиндеги жантайынкы түздүктүү* жана *тектирлүү-өрөөндүү* геоморфологиялык комплекстен турат. Аймакты курчаган кырка тоолордун рельефи негизинен *бийик* жана азыраак аймакта *орто бийик тоолу*, а.э. кээ бир бөлүктөрү *бөксө тоолу* жана *адырлуу* комплекстерге бөлүнөт. Кичи Нарын дарыясынын алабында жайгашкан гипсометриялык жактан бийик тоолу ярустагы *бөксө тоолор* жана *адырлар* комплекси негизинен кырка тоолор менен аккумуляциялык өрөөндү түздүктөрдүн аралыгында жайгашкан. Аймактагы тоолуу комплекстин рельефи татаал, т.а. нивалдык-гляциалдык жана байыркы гляциалдык типтер басымдуу болуп аска-зоолу кырлар, цирк, трог, кары сыяктуу гляциалдык формалар, төр жана кууш капчыгайлуу өрөөндөр менен суу тектирлеринин калдыктары ж.б. мүнөздүү. Адырлуу комплекстин рельефи кайназой замандарындагы борпоң тоотектер жана аз каткаланданган чөкмөлөрдөн тургандыктан, эрозиялык тилмеленүүлөрдүн терендиги 200-500мге чейин жетет. Мындан тышкары бул аймакта бөксөлөр менен адырларга шайкеш, рельефтин чап (бедленд) жана суу өрөөндөрүн карай жантайган

жал сымал түрлөрү тоо этектеринде кеңири кездешет. А.э. *бийик* жана *орто бийик тоолу* комплекси Кичи Нарын дарыясынын алабынын басымдуу аймагын, т.а. 60% жакын бөлүгүн ээлеп жатат. *Бийик* жана *орто бийик тоолу* комплексинде сырт, төр, тепши сымал өрөөн, жалама аска-зоо, тар капчыгай жана корум-шагылдуу тоо капталы сыяктуу рельефтин типтери менен формалары кеңири кездешет. Тоо капталындагы эрозиялык тилмеленүүнүн терендиги 1000-1500м чейин жетет. Булар айрыкча жогорку бийиктиктеги тоолордун ярусунан мүнөздүү. Бул комплекс негизинен геологиялык курамы боюнча өз-ара эки типке бөлүнөт:

➤ Төмөнкү палеозой жана андан байыркы замандардын кристалдык тоо-тектеринен турган бийик тоолор - Бул негизинен Тескей Ала-Тоого тийиштүү;

➤ палеозой доорунун ортоңку жана жогорку бөлүгүндө пайда болгон тоо-тектерден турган орто бийиктиктеги жана бийик тоолор.

Жалпысынан айтканда Кичи Нарын дарыясынын алабынын *бийик* жана *орто бийик тоолу* комплексинин рельефи соңку тектоникалык кыймылдардын натыйжасында тоолордун интенсивдүү көтөрүлүүсүнөн калыптанып, негизинен тектоникалык-денудациялык типтер басымдуу. Тектоникалык кыймылдын түрдүү ылдамдыгына, денудациялык талкалануунун ургалдуулугуна жана эрозиялык тилмеленүүлөрдүн терендигине жараша ар-кандай гипсометриялык бийиктиктеги жана формадагы тоолу рельеф пайда болгон.

Кичи Нарын дарыясынын алабында жайгашкан *тоо этегиндеги жантайынкы түздүктүү* жана *тектирлүү-өрөөндүү* комплекси негизинен соңку тектоникалык кыймылдын башталышынан бери азыр да жүрүп жаткан ийилүү процесси орун алып, натыйжада бул өрөөндөрдө тоо капталдарынан агып жана шиленип келген чөкмөлөр топтолгон. Бул чөкмөлөрдүн астында байыркы палеозой-мезозой доорлорундагы тоо-тектердин калың катмары жатат. Аймактагы бул комплекске мүнөздүү болгон рельефтин типтери:

➤ тоо капталдарынан агып чыккан суулардын шилендилеринен турган этектер (шлейфтер);

➤ анча эңкейиш эмес майда кум менен чопо аралаш жаткан түздүктөр;

➤ лёсс жана ага окшош үбөлөнгөн тоо-тектерден турган толкун сымал майда өңгүл-дөңгүлдүү түздүктөр;

➤ дарыя-суу өрөөндөрүндөгү суу нугунан бир нече тектир сымал көтөрүлүп жаткан аймактар [7].

Климаты: Кичи Нарын дарыясынын алабынын климаты катаал жана кескин континенталдуу климат б.э. Кичи Нарын дарыясынын алабынын аймагында катуу шамалдар бат-баттан болуп турат, ал эми шамалсыз мезгилдер өтө эле аз. Бул аймак негизинен батыштан соккон шамал мүнөздүү жана батыштан соккон шамалдардын ылдамдыгы 5 м/сек. жетет. Батыштан келүүчү аба агымдары Кичи Нарын дарыясынын алабына түшүүчү жаан-чачындын негизги

себеби болот. А.э. Кичи Нарын дарыясынын алабында жазгысын жана күзгүсүн ылдамдыгы 15м/сек. жеткен, түндүктөн соккон шамал басымдуулук кылса, кышкысын түндүк-чыгыштан жана чыгыштан согуучу шамалдар басымдуулук кылат [2].

Кичи Нарын дарыясынын алабынын аймагындагы эң суук айлар болуп, январь жана февраль айлары эсептелет. Бул айларда абанын орточо температурасы -22°C чейин төмөндөйт. А.э. кээ бир учурларда абанын температурасынын көрсөткүчү -40°C чейин жана андан төмөн түшөт. Ал эми Кичи Нарын дарыясынын алабындагы эң жылуу ай болуп июль айы эсептелет. Бул айда абанын орточо температурасы 5-6°C түзөт. А.э. максималдуу температурасынын көрсөткүчү 1954-жылы, Буркан дарыясынын өрөөнүндө, август айынын экинчи декадасында 19°C байкалган. Ал эми Кичи Нарын дарыясынын алабына жааган жылдык атмосфералык жаан-чачындын орточо өлчөмү 200-250мм.

Кичи Нарын дарыясынын алабында июль жана август айларында жаан-чачын көп жаайт, б.а. ушул эле эки айдын ичинде жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү, жылдык атмосфералык жаан-чачындын өлчөмүнүн 60% түзөт. Жазгысын жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү 25%, күзүндө жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү 10%, а.э. кыш мезгилинде жааган атмосфералык жаан-чачындын өлчөмү, жылдык атмосфералык жаан-чачындын өлчөмүнүн 5% гана түзөт. Кичи Нарын дарыясынын алабында кар катмары октябрь жана ноябрь айларынан баштап түзүлө баштайт жана пайда болгон кар катмарынын туруктуулугу 180-200 күндү түзөт. Жаз мезгили бул аймакта өтө кыска жана абанын орточо температурасы -1,5°C түзөт жана жаз мезгилиндеги, абанын температурасы 10°C төмөн богон суук күндөр күнүмдүк кубулуш катары эле байкалат. А.э. жай мезгили кыска жана салыштырмалуу суугурак келет. Жай айынын узактыгы Кичи Нарын дарыясынын алабында болгону эки гана айды түзөт (июль жана август) [7].

Топурак жана өсүмдүк катмары: Кичи Нарын дарыясынын алабы Азиянын чөлдүү облусундагы Ички Теңир-Тоо провинциясынын, Орто Нарын менен Ак-Сай – Жогорку Нарын округуна кирген сейрек бадалдуу токой мүнөздүү болгон чөлдүү-талаалу Нарын бою, талаалу Кичи Нарын жана тундра-альпы шалбалуу Ара-Бел – Көк-Алачпа геоботоникалык районунда жайгашкан. Кичи Нарын дарыясынын алабы бийик тоолу аймакта жайгашкандыктан, топураак жана өсүмдүк катмары, бийиктик алкактуулуктун закон ченемдүүлүгү боюнча таралууга ээ [4]. Ошондуктан бийиктик алкактуулук закон ченемдүүлүгүн эске алып, Кичи Нарын дарыясынын алабын бийиктик боюнча төмөндөгүдөй зооналарга бөлүүгү болот:

- *Карагай токоюнун зоонасы:* 1800-2200 м.
- *Тоонун талаа зоонасы:* 2200-2900 м.
- *Субальпы шалбуу талаа зоонасы:* 2500-3500 м.
- *Альп шалбалуу талаа зоонасы:* 3200-3800 м.
- *Бийик тоонун чымдуу чөлдүү зоонасы:* 3500-3700 м.

- *Бийик тоонун шалбалуу талаа зоонасы: 3500-3800 м.*
- *Бийик тоо сырттарынын шалбалуу талаа зоонасы: 3500-4000 м.*
- *Бийик тоо сырт өрөөндөрүнүн жарым чөл зоонасы: 3100-3400 м.*
- *Бийик тоо өрөөндөрүнүн кургак тала зоонасы: 2800-3100 м.*
- *Бийик тоо сырт өрөөндөрүнүн чөл зоонасы: 3200-3600 м. [6].*

Жаныбарлар дүйнөсү: Аймак Азиянын тоолу провинциясынын, Теңир-Тоо подпровинциясына кирген Ички Теңир-Тоо округунун, бийик тоолу Ички Теңир-Тоо менен орто бийик тоолу Нарын - Ат-Башы зоогеографиялык районунун, Соң-Көл - Нарын жана Орто Нарын учаскаларына кирет. Кичи Нарын дарыясынын алабынын аймагы тоолу жана климаттык шарты катаал болгондуктан бул аймактын жаныбарлар дүйнөсү, Кыргызстандын башка аймактарына салыштырмалуу анча бай эмес [3] жана бул аймак мүнөздүү болгон жаныбарлардын негизги түрдүк составы төмөндөгүдөй:

❖ *Жерде-сууда жашоочулар (амфибиялар)* – жөнөкөй кур-бака;

❖ *Сойлоочулар (рептилиялар)* – талаа кара-чаар жыланы, чөл кара кескелдириги, кескек (көк-темгил, күлүк, кыргызстан), ок жылан;

❖ *Канаттуулар* – кулаалы (боздон, шалбаа, ак), чил, сасык үпүп, таркылдак (ала, көк-соору, кара), чыйпылдак (ак-баш, сары, таталбек, кызыл-кулак), кызыл-төш чымчык, тоо таранчысы, ала

чыйырчык, кекилик, эрсынар, тоо казы, улар, зоо көгүчкөнү, мүйүздүү үкү (куш, сапак бут), алагүү, үч тырмактуу тоңкулдак, көк шалкы (кара-тамак, альпы, гималай), кашка чымчык (кара, сары-моюн, күрөң-баш), сары-баш мыймыт, чаар карга, ак-баш чоң кызыл куйрук, көк жоруу, таз кара, чөл мыкыйы, бабырган;

❖ *Сүт эмүүчүлөр* – чычкан (калдык сары, көр, тьян-шань, көк), чүткөр, суур (кызыл, көк), момолой (кадимки, жылтылдак жүндүү, кыр-чеке), илбирс, аркар-кулжа, сүлөөсүн, марал, коён, секиргич кош-аяк [1].

Бул маалыматтар физикалык-географиялык талдоонун биринчи этабы. А.э. аймактын ландшафттык структурасы өрөөндөрү жана тоо капталдары боюнча өз-алдынча талдоого муктаж.

Колдонулган адабияттар:

1. «Атлас Кыргызской ССР». М., 1987-ж.
2. Благообразов В.А. «Бассейн реки Нарын /Физико-географическая характеристика/». Фрунзе, 1960-ж.
3. Благодарова Г.В., Лешенко Н.Н. «Животный мир Киргизии». Фрунзе, 1986-ж.
4. Мамытов А.М. «Особенности почвообразования в горных условиях». Фрунзе, 1973-ж.
5. Топографическая карта «ЮЖНОЕ Прииссыккулье». /Масштаб 1:200 000/. Бишкек, 1995-ж.
6. Цеканов А.С. «Растительность высокогорий Внутреннего Тянь-Шаня и их изменение под воздействием антропогенных факторов». Фрунзе, 1987-ж.
7. Чулахин В.М. «Внутренний Тянь-Шань». Фрунзе, 1959-ж.

Рецензент: к.геогр.н. Карамолдоев Ж.Ж.